

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ

ΔΗΜΗΤΡΗ Θ. ΤΣΑΤΣΟΥ

ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Εκδόσεις Γαβρηλίδης, Αθήνα 2010, σ. 506

Πολιτεία: Το *opus magnum* του Δημήτρη Τσάτσου*

I

Η *Πολιτεία* είναι το τελευταίο βιβλίο του Δημήτρη Τσάτσου. Ο ίδιος θέλησε να το έχει δηλώσει ρητά στον Πρόλογο. Τον περασμένο Απρίλιο έφυγε από κοντά μας, πριν ακόμα το βιβλίο κυκλοφορήσει, έχοντας πάντως προλάβει, από την Εντατική Μονάδα του Αττικού Νοσοκομείου πια, να δει το πρώτο τυπωμένο αντίτυπο - και να χαμογελάσει.

Είχε άλλωστε ήδη δωρίσει σχεδόν όλη του τη βιβλιοθήκη. Όταν μια μέρα μου χάρισε τον Jean Bodin, τον Benjamin Constant και άλλα βιβλία του για την πολιτεία, δεν κατάλαβα τι προετοίμαζε. Γιατί, με τη σπάνια συνειδητότητα και τη μεγαλοψυχία που είχε, προετοίμαζε, σιωπηλά, την έξοδό του.

Μιλάμε λοιπόν σήμερα για την *Πολιτεία* του Δημήτρη Τσάτσου - χωρίς τον Δημήτρη Τσάτσο. Και συνειδητοποιούμε πια απτά την απουσία του, αλλά και το μέγεθός του. Και αυτό εντείνει το αίσθημα της ευθύνης. Προσωπικά, είχα την ευτυχία να με συμπεριλάβει στον κύκλο των μαθητών του. Για μένα, η στιγμή αυτή είναι ίσως η πιο δύσκολη στιγμή της επιστημονικής μου ζωής και θέλω να ευχαριστήσω και το Ίδρυμα Τσάτσου και τον εκδοτικό οίκο Γαβρηλίδη για αυτήν την ξεχωριστή τιμή.

Η *Πολιτεία* είναι λοιπόν το τελευταίο του βιβλίο, το «τέλος» μιας πορείας, η ολοκλήρωση

του πληθωρικού ερευνητικού, διδακτικού και πολιτικού του έργου στην Ελλάδα, στη Γερμανία, στην Ευρώπη. Όπως ο ίδιος γράφει στον Πρόλογο, είναι η «*πεμπτοσύια των σκέψεων και εμπειριών*» (σ. 21) που αποτέλεσαν την «*περιπέτεια της δικής του πνευματικής αναζήτησης*» (σ. 20). Η εκπλήρωση του δικού του χρέους. Όπως και ο ίδιος μας δηλώνει, η *Πολιτεία* είναι το έργο της ζωής του.

Στον Πρόλογο ευχαριστεί όλους όσους «*τον συνόδεψαν, στήριξαν, δίδαξαν, προέτρεψαν*» ή τίμησαν σε αυτήν την προσπάθεια (σ. 21), δηλώνοντας ξανά πως η επιστήμη είναι πάνω απ' όλα σχέση ανθρώπινη. Όσοι είχαμε την τύχη να βρεθούμε κάποια στιγμή κοντά του, του οφείλουμε αυτό το μοναδικό βίωμα της ανάτασης που είχε η επικοινωνία μαζί του. Και βέβαια, πάνω απ' όλους ευχαριστεί τον «*μεγάλο του δάσκαλο*», τον Θεμιστοκλή Τσάτσο, την μητέρα του Αννίτσα και τη γυναίκα του Αννυ, στους οποίους και αφιερώνει αυτό το, όπως γράφει, «*έργο μιας ζωής, που εξ ολοκλήρου τους χρωστάει*». Και με τη χαρακτηριστική του γενναιοδωρία, μας τιμά, και ίσως και να μας παρηγορεί, όταν επαναλαμβάνει πως «*συνειδητοποιεί για πολλοστή φορά πως δεν πορεύτηκε μόνος*» (σ. 21).

II

Έργο ζωής λοιπόν, στην *Πολιτεία* ο Δημήτρης Τσάτσος καταγράφει τη δική του προσπάθεια να καθυποτάξει την πρωταρχική ύλη της «*κατά δίκαιο οργανωμένης κοινωνικής συμβίωσης*», όπως ορίζει την πολιτεία, και να της δώσει μορφή, δηλαδή νόημα.

Πάνω απ' όλα, ο Δημήτρης Τσάτσος υπήρξε Ευρωπαίος. Όχι μόνον ως συνταγματολόγος, αλλά και ως ζωντανός φορέας της πιο βαθιάς ευρωπαϊκής υπόστασης, που συμποκνώνεται σε μια αέναη μάχη για περισσότερη ελευθερία του

* Γραπτή απόδοση της προφορικής μου παρουσίασης στην εκδήλωση που οργάνωσε για το βιβλίο το ΚΕΝΤΡΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ - ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ στις 25 Ιανουαρίου 2011 στη Στοά του Βιβλίου.

ανθρώπου, μάχη την οποία σε όλη του τη ζωή σάρκωσε και εμπλούτισε με το έργο και με τη δράση του. Μάχη στην οποία πολέμησε από θέση κομβική, επιτελική: ενός κορυφαίου πολιτειολόγου και διανοούμενου.

Εφυγε λίγο πριν δει την Ευρώπη να εισέρχεται σε μια περιδίνηση πρωτοφανή για τα μεταπολεμικά δεδομένα. Δεν πρέπει να έχει κανείς την παραμικρή αμφιβολία: Η κρίση που διανύει η Ευρώπη σήμερα εκφράζεται με δημοσιονομικούς όρους, αλλά το βάθος της, ο «σκληρός πυρήνας» της, είναι κατεξοχήν πολιτειακός – ούτε καν απλώς πολιτικός. Είναι η κρίση μιας χωλής ολοκλήρωσης που δεν έχει πίσω της την απαραίτητη αληθινή απόφαση της αληθινής συναίρεσης του ευρωπαϊκού χώρου σε «μία» πολιτεία, όποια τυπολογία κι αν είναι εκείνη στην οποία η επιστήμη τελικά θα την κατατάξει. Ο Δημήτρης Τσάτσος, όλα αυτά τα γνώριζε ασφαλώς πολύ καλά. Τα γνώριζε, όχι μόνον ως θετικός επιστήμονας του δικαίου και της πολιτείας, αλλά, κυρίως, ως ένας σπάνιος οραματικός νους που μπορούσε να αισθανθεί και να κατανοήσει πίσω από το προφανές.

Σε μια εποχή λοιπόν όπου οι θεμελιώδεις αρχές και οι βασικές δομές της πολιτείας κλυδωνίζονται πολλαπλά υπό το βάρος μιας παγκοσμιοποίησης, που σήμερα αιχμή της εμφανίζεται να είναι μια ευρωπαϊκή και διεθνής κρίση, με όλες εκείνες τις αλλαγές και τις στρεβλώσεις που αυτό επιφέρει, ο Δημήτρης Τσάτσος, πριν φύγει, επιστρατεύει ξανά την πιο κεντρική του ιδιότητα, την ιδιότητα του δασκάλου. Και, χωρίς να υποκόπτει σε δήθεν εκσυγχρονιστικούς, αλλά εν τέλει επισφαλείς νεωτερισμούς, αντλεί από τα θεμελιώδη κεκτημένα του πολιτικού και συνταγματικού μας πολιτισμού τα εργαλεία για να διαμορφώσουμε το μέλλον. Γιατί βλέπει καθαρά ότι η κρίση δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια υποχώρηση του αξιακού προτάγματος της κοινής πολιτείας και μάλιστα σε δύο επίπεδα: και στην κοινή Ευρώπη, αλλά και μέσα στα ίδια τα κράτη που τη συγκροτούν. Κι έτσι, αποφασίζει να επιστρέψει στις ρίζες: Στην ανά - γνώση του κυτταρικού υλικού ως πεδίου αναφοράς όχι για το παρελθόν, αλλά για το μέλλον.

Και η εξιστόρηση αυτή του πολιτειακού φαινομένου είναι εντυπωσιακά πλήρης, συνθετική, θα τολμούσα δε να πω και

εντυπωσιακά ελεύθερη.

Αναπτύσσει την εξέλιξη της πολιτείας, ουσιαστικά από την αρχαία πόλη έως αυτό που έχει ονομάσει «Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία», σε συνάρτηση με την πολιτική φιλοσοφία, τη φιλοσοφία του δικαίου, τη συνταγματική θεωρία, την πολιτική επιστήμη, αλλά και τη διεθνή θεωρία. Επικεντρώνεται στο κράτος των νεώτερων χρόνων για να συνάγει τα «σταθερά στοιχεία» της πολιτείας, έννοια την οποία, όπως άλλωστε και τον ορισμό της πολιτείας, παραλαμβάνει από τον πατέρα του Θεμιστοκλή Τσάτσο. Αναλύει από Αριστοτέλη έως Habermas και Κωνσταντίνο Τσουκαλά, από Grotius έως Konrad Hesse και Αριστόβουλο Μάνεση, από Montesquieu έως John Rawls και Ευάγγελο Βενιζέλο ... Βεβαίως, του πήρε πέντε χρόνια συστηματικής δουλειάς, έξι με δώδεκα κάθε πρωί, όπως συνήθιζε να εργάζεται.

Στην πραγματικότητα, πρόκειται για ένα νοερό διάλογο με τον «αναγνώστη», υπό την κρίση του οποίου ο «συγγραφέας» θέτει το συλλογισμό του. Για τον Δημήτρη Τσάτσο, ο αναγνώστης πρέπει να μετέχει σε όλα τα στάδια του στοχασμού, αφού καμία θεωρία δεν είναι αντικειμενική και δεν αποτελεί κλειστό σύστημα. *«Η τυχόν αποδοχή του εφικτού της απόλυτης γνώσης, δηλαδή της μίας και μόνο αλήθειας»*, μας ξεκαθαρίζει, *«θα ήταν αντίθετη με την αρχή της ελευθερίας της επιστημονικής σκέψης, με την πρόοδο των επιστημών, αλλά και ασύμβατη με την εγγενή ανεπάρκεια ή πάντως με τα όρια της ανθρώπινης γνωστικής ικανότητας»* (σ. 46). Γι' αυτό και η σκέψη του, που την υποβάλλει στην αυστηρή διαλεκτική πειθαρχία, είναι βασανιστικά ενδεδεχής και διαφανής, αφού εκείνο που μετρά είναι, όπως γράφει, *«η υπεράσπιση της συγκεκριμένης περι αληθείας άποψης, με εργαλείο (όμως) τη δηλούμενη μέθοδο»* (σ. 47).

Αυτός ο διαρκής διάλογος είναι εκείνο που κάνει το έργο του Δημήτρη Τσάτσου τόσο ξεχωριστό. Ακούγεται ίσως απλό, αλλά δεν είναι: κάθε άλλο μάλιστα. Γι' αυτόν, η επιστήμη νομιμοποιείται μόνον όταν ο «καθαρός λόγος», όπως λέει, συναντά τον «πρακτικό λόγο», και ο λόγος δεν μπορεί να νοηθεί έξω από το υποκείμενο. *«Το ίδιο το αντικείμενο της γνωστικής διαδικασίας»*, γράφει στην Πολιτεία, *«προκύπτει μέσα από τον ανθρώπινο λόγο, άρα συνδιαμορφώνεται πριν από το γνωστικό αποτέλεσμα ως ζητούμενο»* (σ. 51).

Η θέση του αυτή κυριαρχεί άλλωστε και στη

θεωρία του για την ερμηνεία του Συντάγματος. Ο ερμηνευτής του Συντάγματος αναφέρεται υποχρεωτικά σε μία συνταγματική θεωρία από την οποία αντλεί τις γνωστικές προϋποθέσεις για τη συναγωγή του ερμηνευτικού του συμπεράσματος. Η θεωρία του αυτή για την προερμηνευτική επιλογή υπήρξε τομή στο Συνταγματικό Δίκαιο¹. Υπό την επιρροή του Gadamer και της γερμανικής παράδοσης της κριτικής φιλοσοφίας της ιστορίας, ο Δημήτρης Τσάτσος αγγίζει εδώ τη συστημική θεωρία και την αντιθεμελιωτική επιστημολογία των μεταμοντέρνων. Με μία όμως κρίσιμη διαφορά: παραμένει πάντα πιστός στον κοινωνιολογικό θετικισμό και στον τελικό σκοπό της ερμηνείας και της εφαρμογής του Συντάγματος που είναι η ιστορική πορεία εκδημοκρατισμού της πολιτείας². Γι' αυτό και ο ερμηνευτικός συλλογισμός οφείλει να είναι «διαφανής και αναγνώσιμος», και άρα «ελέγξιμος και επαληθεύσιμος» (σ. 323, 324).

III

Για την προσέγγιση του πολιτειακού φαινομένου ο Δημήτρης Τσάτσος εξετάζει προκαταρκτικά τρεις θεμελιώδεις έννοιες: την έννοια του δικαίου, την έννοια του πολιτικού και την έννοια του θεσμού. Υπερβαίνοντας τα συνήθη όρια μιας πολιτειολογίας, γίνεται φιλόσοφος του δικαίου, και αισθάνεται την ανάγκη να διερευνήσει τη θέση του δικαίου στην «κοσμική τάξη» και το σκοπό του δικαίου ως προϋπόθεση της ισχύος του. Απ' όσο γνωρίζω, οι σκέψεις αυτές είναι εξ ολοκλήρου νέες στο έργο του Δημήτρη Τσάτσου. Επίσης νέα είναι η συστηματική ανάπτυξη «της πολιτικής ως λειτουργίας της δημοκρατίας», όπου δηλώνει πως πολιτική σημαίνει «ανάληψη δημόσιας ευθύνης» και προστασία του «δημοσίου και του γενικού συμφέροντος, όχι κάποιου ιδιωτικού ή ατομικού συμφέροντος» (σ. 150).

1. Βλ. από την ελληνική βιβλιογραφία Χ. Ανθόπουλος, Γ. Κατρούγκαλος, Ξ. Κοντιάδης, Γ. Τασσόπουλος (2008), *Σύνταγμα και ερμηνεία, Η συμβολή του Δημήτρη Θ. Τσάτσου*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή.

2. Βλ. Σ. Μακρής (2009), *Για μια ριζοσπαστική Δημοκρατία, Συνταγματισμός, Πολιτεία και Πολιτική στο έργο του Δημήτρη Θ. Τσάτσου*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, ειδικ. σ.139 επ.

Και ενώ μας έχει δηλώσει στον Πρόλογο πως περιορίζεται στην κλασική πολιτειολογία - γιατί, όπως λέει, οτιδήποτε άλλο «θα χρειαζόταν μια δεύτερη ζωή» (σ. 33) - την υπερβαίνει, και περνά από την πολιτειολογία σε αυτό που ονομάζει «μεταπολιτειολογία», δηλαδή από το εθνικό κράτος στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία (σ. 213 επ.). Εδώ είναι η άλλη κεφαλαιώδης συμβολή του Δημήτρη Τσάτσου: Ξεκινώντας από την κλασική πολιτεία, μας δίνει τις επιστημολογικές προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση μιας νέας πολιτείας στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης³.

Θέλω να υπογραμμίσω πως, στο πέρασμα αυτό από την πολιτεία στην Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, ο Δημήτρης Τσάτσος παραμένει βαθύτατα «κρατιστής». Τι θέλω να πω; Ασφαλώς δεν εννοώ ότι είναι ευρωσκεπτικιστής, αντίθετα: Αν ο Δημήτρης Τσάτσος είναι σκεπτικός με την Ευρώπη, δεν είναι επειδή η Ευρώπη προχώρησε, αλλά επειδή δεν προχώρησε αρκετά και όσο τίμια θα όφειλε στην ίδια της την ιστορία, κι αυτό είναι που στην ουσία οδηγεί στη σημερινή κρίση. Εννοώ λοιπόν κρατιστής με την αρχαιοελληνική αν θέλετε έννοια του «πολιτικού» και του «δημοσίου». Ο σύγχρονες αναλύσεις για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, που στηρίζονται σε μοντέλα όπως αυτό της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης ή του δικτύου⁴, εκτίθενται σε έναν σημαντικό κίνδυνο: την αποδόμηση της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος χάριν ενός πλουραλισμού νεφελωδών συμφερόντων, όπου το ιδιωτικό και το δημόσιο συγχέονται⁵. Ο Δημήτρης

3. Βλ. και Δ. Θ. Τσάτσος (2007), *Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Για μια Ευρωπαϊκή Ένωση των Κρατών, των Λαών, των Πολιτών και του Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Πολιτισμού*, εκδοτικός οίκος Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα.

4. Βλ. A. Peters (2001), *Elemente einer Theorie der Verfassung Europas*, Duncker & Humblot, Berlin, σ. 205 επ., I. Pernice (2009), *The Treaty of Lisbon: Multilevel Constitutionalism in Action*, *The Columbia Journal of European Law*, Vol. 15. no 3, σ. 349 επ. (= <http://ssrn.com/abstract=1326114>), ο ίδιος (2010), *La rete europea di costituzionalità, Der Europäische Verfassungsbund und die Netzwerktheorie*, Walter Hallstein-Institut, WHI - Paper 01/10, www.whi-berlin.de/documents/whi-paper0110.pdf.

5. Βλ. σχετικά Κ.-H. Ladeur (2003), *Globalisation and the Conversion of Democracy to Polycentric Networks: Can Democracy Survive the End of the Nation State?*, European University Institute, Florence, EUI

Τσάτσος, αντίθετα, επιμένει στην έννοια της πολιτείας και του πολιτικού. Τονίζει, πως όσο και αν οι κρατικογενείς έννοιες ανανοηματοδοτούνται, οφείλουν πάντα να διατηρούν τον πυρήνα τους. Γι' αυτό και εμμένει στη δημοκρατία και στη δημοκρατική νομιμοποίηση της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας. Δηλαδή, δηλώνει τον πυρήνα του προβλήματος: τη φοβερή αντίφαση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, του προνομιακού χώρου της δημοκρατίας, να βρίσκεται εγκλωβισμένος στην απόσταση που χωρίζει τον κάθε ευρωπαίο πολίτη από το συνολικό κοινό οικοδόμημα, αλλά και από τον κάθε άλλο ευρωπαίο πολίτη με τον οποίο δεν ανήκει στην ίδια χώρα.

Στο βάθος, λοιπόν, ο λόγος του Δημήτρη Τσάτσου για την πολιτεία ταυτίζεται με τον λόγο για τη δημοκρατία. Η θεωρία του για την πολιτεία είναι μια θεωρία για τη δημοκρατία⁶. Στα επόμενα κεφάλαια, όπου εξειδικεύει τους όρους λειτουργίας της πολιτείας, αναφέρεται σε αυτά που θεωρεί *sine qua non* στοιχεία της πολιτείας: το Σύνταγμα, το δημοκρατικό πολίτευμα, τη διάκριση των λειτουργιών και τα πολιτικά κόμματα.

Θα σταθώ σε δύο σημεία για το Σύνταγμα πρώτα: Ο Δημήτρης Τσάτσος «αναστοχάζεται» την έννοια του Συντάγματος υπό το πρίσμα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, γι' αυτό και δίνει έμφαση στο ουσιαστικό περιεχόμενο και στη λειτουργία του Συντάγματος: Σύνταγμα είναι διάκριση των εξουσιών και θεμελιώδη δικαιώματα, όπως άλλωστε επιβεβαιώνει και το άρθρο 16 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη (σ. 245). Υπερασπίζεται όμως και την κανονιστική σημασία του Συντάγματος απέναντι σε αυτό που ονομάζει την «εργαλειοποίησή του στα χέρια της καθημερινής πολιτικής» (σ.275). Φτάνει έτσι στη θεωρία του για την «αξιοπιστία της πολιτικής», που αξιώνει «ο δηλούμενος ρόλος» των πολιτικών δυνάμεων να είναι και «ο αληθινός, δηλαδή ο θεσμικά ηθελημένος» (σ. 292).

Την έννοια της δημοκρατίας, ο Δημήτρης

Τσάτσος την ανάγει στην έννοια του δήμου, που είναι «ο νοηματικός της πυρήνας» (σ. 354). Δήμος όμως είναι όχι μόνον ο δήμος του κράτους, αλλά και ο δήμος της τοπικής αυτοδιοίκησης, ο δήμος του πολιτικού κόμματος, ο δήμος της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας ... (σ. 355). Και μας προειδοποιεί πως η δημοκρατία δεν υπήρξε ποτέ δεδομένη, αλλά «επικράτησε μόνο εκεί που κατακτήθηκε, και παραμένει σε ισχύ όσο συνιστά αέναη πολιτική διεκδίκηση» (σ. 356).

Επιτρέψτε μου να αναφέρω επιγραμματικά μερικά σημεία από τη θεωρία του για τη δημοκρατία:

- Η δημοκρατική νομιμότητα συντελείται όχι μόνο ως τοπική νομιμότητα αλλά και ως και νομιμοποίηση (σ. 357, 358).

- Η διάκριση πλειοψηφίας και μειοψηφίας και η προστασία της τελευταίας από την πρώτη αποτελούν κεντρικό πρόβλημα της δημοκρατίας (σ. 358).

- Η δημοκρατία νοείται τόσο ως θεσμική διαδικασία, όσο και ως υποκειμενικό δικαίωμα (σ. 359).

- Ο σύγχρονος ρόλος του πολίτη είναι ο «πολιτικός πολίτης» και όχι απλά ο «πολίτης εκλογέας» (σ. 373).

- Ο εμπλουτισμός της αμιγούς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με στοιχεία συμμετοχικής (σ. 373). Η συμμετοχική δημοκρατία διακρίνεται όμως από την ακαθόριστη έννοια της «διαβουλευτικής» ή «συναινετικής δημοκρατίας» (σ. 358).

- Η στρέβλωση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μέσα από την «επαγγελματικοποίηση και ιδιωτικοποίηση της πολιτικής», τις αυταρχικές εσωκομματικές δομές και τον ολιγοκομματισμό (σ. 371).

Και η ανάπτυξη κλείνει με τα πολιτικά κόμματα. Ο Δημήτρης Τσάτσος υπήρξε ο μεγάλος θεωρητικός του κομματικοπολιτικού θεσμού, όχι μόνο στο εθνικό Συνταγματικό Δίκαιο - αναφέρομαι εδώ κυρίως στη θεωρία του για την εσωκομματική δημοκρατία⁷ - αλλά και στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο, αφού ήταν εκείνος που εισήγαγε την έννοια του ευρωπαϊκού πολιτικού

Working Paper LAW No. 2003/4,
http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/199/la_w03-4.pdf?sequence=1.

6. Έτσι και Σ. Μακρή (2009), ειδικ. σ. 227.

7. Βλ. τη σχετική εργογραφία στο τέλος του βιβλίου (επιμέλεια: Β. Καραγιώργου), ειδικ. σ. 503 επ.

κόμματος⁸.

IV

Ποιο είναι λοιπόν το «απόσταγμα», όπως και ο ίδιος διερωτάται στον Επίλογο, όλης αυτής της πνευματικής αναζήτησης; «*Ένα πρώτο συμπέρασμα είναι*», όπως γράφει, «*ότι η εξέλιξη της κοσμικής τάξης εξαρτάται κατά κύριο λόγο από την εξέλιξη της σχέσης πολιτείας και ανθρώπου*» (σ. 487). Η σχέση πολιτείας και ανθρώπου είναι «*η πιο θεμελιική, η πιο ιστορική, η πιο απάνθρωπη και πάντως η πιο συναρπαστική σχέση στο πλαίσιο της κοσμικής τάξης και της ιστορικής της εξέλιξης*» (σ. 485, υπότιτλος). «*Αποτελεί το ιστορικά θεμελιώδες*» (σ.487) και το Leitmotiv όλης της συγγραφικής του προσπάθειας. Αποκαλύπτει έτσι το νόημα και τη ratio του πολιτειολογικού του στοχασμού: η σχέση πολιτείας και ανθρώπου, δηλαδή ο «άνθρωπος». Ο άνθρωπος, ούτε το άτομο ούτε μόνο ο πολίτης.

Είναι ενδεικτικό, ότι όλο το έργο διατρέχει μια κεντρική ιδέα: η έννοια της αξιακής τάξης ή του αξιακού συστήματος. Το διατύπωσε για πρώτη φορά για την Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία⁹ και το επαναλαμβάνει και για το δίκαιο, και για το Σύνταγμα. και για τη δημοκρατία... Δεν πρόκειται ασφαλώς για μια στροφή στο φυσικό δίκαιο, αλλά για την αξιακή προσέγγιση του θετικού δικαίου, την οποία ο ίδιος εξηγεί ως εξής: Το δεοντολογικό περιεχόμενο του δημοκρατικά θεσπισμένου κανόνα δικαίου «*οφείλει να κινείται στο πλαίσιο μιας αξιακής τάξης, προκόπτοντας από τις εκάστοτε επικρατούσες σ' ένα ιστορικό χώρο, κατά τόπο και χρόνο ορισμένο, αξιακές αρχές*» (σ. 79). Πρόκειται δηλαδή για τις κεκτημένες αρχές του ευρωπαϊκού πολιτικού και συνταγματικού μας πολιτισμού: η αξία του ανθρώπου, η δημοκρατία, το κράτος δικαίου και η κοινωνική δικαιοσύνη. Ταυτόχρονα όμως ο Δημήτρης Τσάτσος αναγνωρίζει πως καμία θεωρία δεν «*μπόρεσε να αποτρέψει το άδικο ή πάντως την αίσθηση του ανθρώπου ή των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων ότι ισχύει άδικο δίκαιο ή και άδικο δίκαιο*» (σ. 121).

Τι είναι αυτή η περιεργη αναγωγή ενός κοινωνιολογικού θετικιστή, ενός δημοκράτη διανοούμενου, στον άνθρωπο και τις αξίες; Αυτός ο ιδεαλισμός, όχι με την φιλοσοφική έννοια αλλά με την έννοια της πίστης και προσήλωσης σε ένα ιδεώδες¹⁰. Στον άνθρωπο ως υποκείμενο της πολιτείας, ως υποκείμενο της ιστορίας, ως πρόσωπο με σάρκα και οστά;

Στην ιστορία του πνεύματος υπήρξε μια συγκλονιστική στιγμή «*που μετέβαλε άρδην τη ζωή και τη σκέψη του δυτικού κόσμου*»: Το ρομαντικό κίνημα επαναστάτησε κατά του αφηρημένου ορθολογισμού, της πλασματικής μίας και μοναδικής αλήθειας, της «*συμμετρικής αλλά άψυχης κατάστασης των πραγμάτων*». Στην Πολιτεία, ο Δημήτρης Τσάτσος, ελεύθερος πια, αποκαλύπτεται σε μια βαθιά «*αισθηματική και πνευματική ενδοσκόπηση*»: ο σεβασμός για τον άνθρωπο και η αγωνία για τα όρια της ανθρώπινης ύπαρξης, η αμφισβήτηση ως στοιχείο της αέναης σύγκρουσης και εξέλιξης, η διαμάχη ανάμεσα στην «*ενότητα και την πολλαπλότητα*», «*τη δύναμη και την αδυναμία*», η πίστη στη ζωή και στις ανατροπές της¹¹ τον αναδεικνύουν σε έναν πραγματικά ρομαντικό στοχαστή της πολιτείας.

Συνήθως, όταν κάποιος φεύγει από τη ζωή, εκείνοι που επιζούν μιλούν για αυτόν. Κλείνοντας την Πολιτεία, είχα την αίσθηση πως ο Δημήτρης Τσάτσος, με αυτήν την μαγική του μαεστρία του δασκάλου, αντέστρεψε για άλλη μια φορά τους όρους, και μας μιλά εκείνος για μας. Και μας αφήνει ως καταπίστευμα το τελευταίο του βιβλίο, το opus magnum του με το αισιόδοξο μήνυμα πως ο άνθρωπος αξίζει να διεκδικεί μια πολιτεία αντάξιά του. Μήνυμα, που το έχουμε σήμερα ανάγκη όσο ποτέ. Αλλωστε, σε ένα άλλο του βιβλίο, την αγαπημένη του Αμφισβήτηση¹², είχε γράψει: «*Πιστεύω στη δύναμη της ιστορίας. Η ιστορία ποτέ δεν κουράστηκε και ποτέ δεν εφθάρη*»

Τον ευχαριστούμε.

ΝΕΔΑ ΑΘ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΑΛΟΥΧΟΥ

8. Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος (2005), *Τα μεγάλα θεσμικά της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (Εισαγωγή - επιμέλεια Α. Γ. Πασσάς), Σαββάλας, Αθήνα, σ. 55 επ.

9. Δ. Θ. Τσάτσος (2005), *Το αξιακό σύστημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

10. Βλ. I. Berlin (2000), *Οι ρίζες του ρομαντισμού* (μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου), εκδόσεις SCRIPTA, Αθήνα, ειδικ. σ. 37, 38.

11. Όπως περιγράφει τον ρομαντισμό ο I. Berlin (2000), σ. 27 επ., και ειδικ. εδώ σ. 28, 34, 35, 50.

12. Δ. Θ. Τσάτσος (2002), *Αμφισβήτηση*, 2η έκδ., εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα.

Επίκουρη Καθηγήτρια Συγκριτικού
Δημοσίου Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο